

Ганкевич В.Ю.

РЕФОРМИ В ЗІНДЖЕРЛІ-МЕДРЕСЕ НА МЕЖІ XIX – XX ст.

Історія вищої освіти в Криму сягає сивої давнини. Насамперед, це стосується виникнення, функціонування, занепаду і нищення кримськотатарських медресе. Нині, коли відроджуються і виникають різноманітні форми вищих навчальних закладів, на нашу думку, цікаво звернути увагу фахівців і всіх, хто цікавиться питаннями освіти, до історії славетного Зинджерлі-медресе. До того ж, у незабаром 2000 році кримчани мають відзначити 500 річний ювілей цієї святині кримськотатарської духовності і одного з найвідоміших вищих навчальних закладів України.

Загальноновизнано, що найбільш відомим в Криму і за його межами було Зинджерлі-медресе. Свою назву воно отримало від масивного залізного ланцюга, що перегороджував вхід так, що бажаючий увійти повинен був поклонитися цьому "храму знань".

Це "медресе з ланцюгом" було побудовано за Менглі-Гірей хана в 1500 році. Збереглося цікаве оповідання про історію будівлі, що відтворив в одному з своїх творів відомий кримськотатарський суспільно-політичний діяч XX століття Джафер Сейдаметⁱ. У цьому оповіданні-легенді розказується про те, що Менглі-Гірей хан разом із своїми підданими почав будувати медресе раніше за свій особистий палац. Хан особисто приймав безпосередню участь в зведенні будівель комплексу медресе і разом з робітниками копав землю і вивертав каміння, аби закласти міцний фундамент. Він уважно слідив за зведенням Зинджерлі-медресе і використовував кожен нагоду, аби працювати поряд із своїм народом на будівлі "храму знань". Коли будівля медресе була зведена, Менглі-Гірей розпорядився повісити в дверях ланцюг таким чином, аби кожен, хто побажав би увійти, повинен був би схилити свою голову... На урочистому відкритті медресе тримав хан характерну промову, що точно відбиває ставлення цього монарха до просвіти. "Розум робить людину істотою шляхетною, а шлях до вдосконалення розуму лежить через науку (...) Хто не поважає науку, хай він буде хан чи падішах, не зможе створити нічого ґрунтового, нічого, що було б розраховано на майбутнє, і рано чи пізно наздожене його безчестя. Я наказав повісити в дверях медресе цього ланцюга, аби кожен, ким би він не був, при вході в цей священний храм науки схилив свою голову, висловивши таким чином свою повагу до науки". Після цих слів хан першим увійшов у медресе, низько зігнувшись. До речі, цей хан, як і багато хто з відомих діячів культури і просвіти кримських татар, похований на території цього медресе.

Вважалось, що медресе взагалі, і кримські зокрема, утримувались за рахунок вакуфів, себто заповідані статки, капітали та нерухомість. Це, в першу чергу, стосувалось Зинджерлі-медресе, бо воно було, мабуть, "найбільше і багате медресе не тільки в Криму, але і у всій Росії", – писала в 1890 році газета "Переводчик-Терджиман"ⁱⁱ.

Традиційно воно володіло значним ланом сінокосної та орної землі біля села Улу-коль. Частина засобів, що були отримані з вакуфів, зазвичай йшла на ремонт будівлі медресе. Решта сум ділилась порівну між викладачем-мудеррісом і студентами-сохтамиⁱⁱⁱ. "Цей звичай утримувати за рахунок вакуфів не тільки вчителя, але й учнів, дуже розповсюджений в медресе, особливо стародавніх", – зазначав свого часу директор народних училищ Таврійської губернії Є.Л.Марков^{iv}. Він же наводив і суму вакуфів, що дорівнювала на той час більш як 2016 карбованцям. З цього капіталу всього 362 карбованці пішло на ремонт приміщень Зинджерлі-медресе. Залишок в 1654 карбованці з копійками був розділений "за звичаєм"^v. В 1885 році газета І.Гаспринського "Переводчик-Терджиман" повідомляла, що вакуфні кошти Зинджерлі-медресе складали в різні роки від 5 до 8 тисяч карбованців на рік. Таке коливання можна пояснити різною врожайністю тих тисяч десятин ґрунтів, що їх заповів ще Менглі-Гірей^{vi}. Через п'ять років сума вакуфних засобів цього навчального закладу збільшилась до 10000 карбованців щорічного прибутку. Якщо до них додати особисті кошти сохтів, то виходила сума, що могла дорівнювати 15000^{vii}. До початку XX ст. вакуфна власність цього медресе була фантастичною. Часопис "Мир ислама" зазначав: "Як кажуть, воно володіє вакуфами, що приносять йому до 60 000 карбованців щорічного прибутку"^{viii}. На ті часи сума величезна.

На жовтень 1885 року, коли помер мудерріс цього медресе, бахчисарайська "Переводчик-Терджиман" зробила опис того, як використовувались вакуфні кошти. Не дивлячись на такі великі гроші, медресе утримувалось в "бруді та напіврозрусі". Мечеть і багато будівель комплексу від часу та відсутності серйозного ремонту знаходились в руїні. Пристосованих до житла сохтів приміщень в більш менш порядному вигляді не існувало. Навіть посада сторожа, кошти на яку заповідав сам Менглі-Гірей, взагалі не існувала^{ix}.

Можливість так безгосподарно розпоряджатися вакуфними коштами стала можливою завдяки відсутності письмово затвердженого документа-заповіта. Народні перекази і аксакали переповідали зповід засновника Зинджерлі-медресе тільки усній формі^x.

Газета "Переводчик-Терджиман" пропонувала: "Положення (селеф) про медресе", згідне з переказом і шаріатом, що повинне точно визначати щорічну суму на ремонт будівель, щорічний без недоїмок, внесок за вакуфи"^{xi}. Це повинно бути обов'язковим, насамперед для мудерріса як керівника навчального закладу. Утримання мудерріса, мутевелі, імама, мазина, сторожа повинно бути виразно вказано та зазначено документально. Суми, що залишались від ремонту, повинні зберігатися і при поступовому накопиченні та мірі необхідності використовуватися за призначенням та на розбудівлю комплексу існуючих споруд, як, наприклад, на баню для учнів. "Так як сохти в більшості випадків погано пишуть татарською, то на утримання викладача-хаттата виділити необхідну суму. Слава Аллаху, прибутків вдосталь на все". Для користування учнями, на його думку, важливо було заснувати бібліотеку рідкісних книг. Їх треба було купувати потроху щорічно.

"Склавши письмове положення, подати оригінал в Духовне правління, а копії з нього зберігати у міського

казія, у мудерріса, у мутевелі і в самому медресе у старшого сохти. Обраний мудерріс повинен письмово зобов'язатись точно виконувати зазначене положення"^{xii}.

Однією з причин, що стала приводом для такого спішного укладення цього спеціального документа, який впорядковував внутрішній стан в цьому навчальному закладі, міг стати конфлікт. Він розгорівся в стінах Зінджерлі-медресе в грудні 1881 року. Про нього ми можемо довідатися з рапорту Почесного блюстителя Бахчисарайського 2-х класного училища при медресе Зінджерлі Сеїт Еміра Чубукчі, що був направлений на ім'я директора народних училищ Таврійської губернії. Трохи раніше подібні прохання були адресовані в ТМДП і Таврійське губернське правління від імені мусульманської громади парафії Зінджерлі-медресе з вимогою скинути колись обраного ними скандального мудерріса Муртаза ефенді. Суть проблеми полягала в тому, що мудерріс мав дуже важкий характер і погану вдачу. Він не тільки не бажав ніякого контролю з боку вищих установ, мусульманських структур та інстанцій, а і вимагав безумовного підпорядкування і підлеглості собі особисто з боку сохтів.

Свого часу Таврійське магометанське духовне правління направило в Зінджерлі-медресе особливого розпорядника Сеїт Абла ефенді, мабуть, він мав наглядати за внутрішньою, господарською та навчальною частиною цього закладу, одночасно уособлюючи в своїй особі саме ТМДП. Він суворо слідкував за неухильним відвідуванням сохтами молодших курсів класів російської мови, що, мабуть, теж не подобалось мудеррісу. Ці обставини вивели з рівноваги Муртаза ефенді до такої міри, що він під час навчальних занять наказав сохтам "аби вони, зв'язавши руки і ноги розпоряднику... виштовхнули з медресе і після цього ніколи не приймали його в громаду"^{xiii}. На цю вимогу мудерріса обурені сохти заявили, що вони поступали до медресе не для виконання наказів Муртаза ефенді, які суперечили закону і шаріату, а навчатися та слухати лекції. У відповідь на це мудерріс прокляв всі свої труди з навчання сохтів, перервав заняття і пішов додому. Учні були змушені перейти в інші медресе, хоч це було пов'язано з певними матеріальними витратами та незручностями^{xiv}.

С.Е.Чубукчі висунув припущення, що мудерріс сам спровокував конфлікт для підтримання свого матеріального становища. Він мотивував це тим, що за законом Муртазі ефенді припадає половина вакуфних прибутків Зінджерлі-медресе. Однак, за відсутністю сохтів вся сума величезних прибутків залишається йому одному. С.Е.Чубукчі клопотався перед А.Н.Дьяконовим аби він звернувся до вищих установ з проханням про звільнення мудерріса Муртаза ефенді "від посади, що він її обіймає, тому що він не бажав відродити лад між учнями і не сприяє відвідуванню сохтами російських класів, але як видно з його вчинків, він протидіє" цьому^{xv}.

Як відомо, у 1889 році мудеррісом було обрано Аджи-Абібулла ефенді, в минулому деревойського хатіпа, що вважався "кращим муллою Криму як за знаннями, так і за розвитком розуму"^{xvi}. Він провів комплексну реформу Зінджерлі-медресе. Одним із важливих положень було перетворення і наведення ладу в вакуфних справах. 28 пункт положення говорив: "Всі сохти, що були прийняті в медресе, утримуються за рахунок вакуфних прибутків". Так, згідно 10 пункту розробленого ним регламенту, сохти утримувались 8 місяців на рік на повному пансіоні. У випадку нестачі засобів, наприклад в неврожайний рік, сохти мали доплачувати необхідну суму з особистих коштів. Якщо у врожайний рік виявиться надлишок у капіталах, то він мав зберігатися на майбутнє для можливих доплат.

У 30 пункті досить докладно розписувались статті витрат і утримання грошових засобів вакуфу Зінджерлі-медресе. Так, скажімо, із загального щорічного прибутку виділялися податки і заробітки службовців. Крім того, 200 карбованців призначались на ремонт будівель комплексу медресе. Залишкові суми з цих грошей зараховувалась в особливий "ремонтний капітал". Особливістю документу Аджи Абібулли ефенді було те, що він ввів у статті витрат вакуфних капіталів 100 карбованців на поповнення фондів бібліотеки Зінджерлі-медресе. Після всього цього, вже виконувався традиційний розподіл суми між мудеррісом і сохтами, що дорівнював 50 % x 50 %.

Наслідки "вакуфної політики" Аджи Абібулли ефенді дуже скоро і наочно дали результат. Він намагався, аби довірений йому навчальний заклад, щоб хоч віддалено нагадував російські державні школи. Очевидно він гадав, що одноманітність в одязі учнів закритих навчальних закладів не тільки має певну естетику, але, головне, дисциплінує їх. Так, відомо, що в березні 1892 року таврійського губернатора П.М.Лазарєва зустрічали 70 сохтів, "що були одягнені одноманітно за рахунок вакуфу"^{xvii}.

Особливістю медресе, як форми вищого навчального закладу кримських татар, була, і доволі складна система викладацького складу та допоміжних службовців. Керівником медресе був мудерріс, що виконував посаду ректора цього навчального закладу, мусульманського священнослужителя і одночасно діючого професора. Слідкували за внутрішнім порядком наглядачі, що призначались мудеррісом. Один з них виконував обов'язки завідуючого бібліотекою і відповідав за цілість книжкового фонду згідно з укладеним каталогом. Існував хранитель вакуфної власності – скарбник-мутевелі. Допомогали в релігійній освіті сохтів імам і мазин (муедзін). Допомогу в вивченні рідної мови могли надавати спеціально запрошений оджа (ховадже), мулла-репетитор для молодших сохтів і вчитель чистописання – каліграф-хаттат. У кожній групі сохтів мудеррісом призначався старший – біюк. Його посада була почесною. В обов'язки біюка входило не тільки нагляд за внутрішнім розпорядком, але, головне, тьюторські завдання, себто допомога молодшим у вивченні тієї чи іншої дисципліни^{xviii}. Нерідко призначався старший над біюками – мумеїз^{xix}. Крім цього в медресе інколи існувала й посада сторожа. Зрозуміло, вона вводилась у найбільш багатих медресе, в тих, що могли собі це дозволити, як, наприклад, в Зінджерлі-медресе. Певна річ не у всіх медресе додержувались такого "штатного розкладу". Часто мудеррісу доводилось вдовольнятися всього тільки одним помічником та послугами біюків.

Протягом багатомісячної історії кримських медресе в них зформувались відомі традиції і правила внутрішнього розпорядку. Навчання в медресе було безкоштовним. Однак лише тільки небагаті, найбільш заможні медресе могли забезпечити життя сохтів. У цьому випадку за рахунок вакуфу купувався хліб, іноді

плов. В іншому випадку під час канікулів сохти на зразок бурсаків розходились по Криму на заробітки. Вони збирали пожертви, а основну, левову частку коштів їм доводилось привозити з дому. Це зазвичай були мука, крупи, м'ясо. Іноді привозили і гроші. Влітку вони могли підробляти викладацькою діяльністю, як, наприклад, це було заведено на початку ХХ століття в Перекопському повіті^{xx}.

У медресе групи сохтів зазвичай об'єднувались у своєрідні артілі. Вони мешкали в одній келії – "оді". Мудерріс призначав у цій групі біюка. Артіль сохтів мала власний окремих казан і мешкала автономно.

В 1890 році мудерріс Зінджерлі-медресе Аджи-Абібулла ефенді здійснив спробу реформувати цей навчальний заклад. Важливою часткою цієї реформи стало упорядкування внутрішнього розпорядку і життя сохтів взагалі. Необхідно звернути увагу на деякі пункти статуту (селеф), запропонованого Аджи-Абібуллою ефенді.

У сохти приймались особи, що мали особливий "вид або паспорт в порядку"^{xxi}. Крім цього абітурієнти повинні знати, читати Коран і трохи писати. Особи, що страждали від заразних хвороб, в медресе не приймались.

Всі, хто вступив у медресе, записувались в особливу книгу. В ній зазначалось ім'я, побатькові, прізвище або прізвище сохти, час його вступу, вік і місце постійного помешкання. При залишенні медресе робилась спеціальна позначка про причину.

Сохти робили підйом і відбій в затверджений мудерісом час. Вони були зобов'язані бути на всіх відправах у мечеті. Без дозволу мудерріса або призначеного ним наглядача сохта не мав права відлучатися з медресе. Особисто призначався час для занять як в аудиторіях, так і для самостійної роботи.

Визнавалось за доцільне, що в одах та дертдуварах кількість сохтів повинна суворо відповідати санітарно-гігієнічним нормам. Для з'ясування цього в медресе запрошувались "компетентні люди". Житлові і навчальні приміщення освітлювались і опалювались за рахунок вакуфа.

Організовувалось і харчування учнів. У Зінджерлі-медресе запроваджувався загальний для всіх груп казан. Передбачалось, що вранці і ввечері сохти отримували чай з пшеничним хлібом. У полудень обід складався з двох страв: супи і м'ясо з овочами згідно з порою року. У четверг і понеділок сохти готували на другу страву в обід рисовий плов або пшоняну кашу. В Зінджерлі-медресе на кухні працювали особливі служителі для того, аби не відволікати сохтів від занять "ставкою самовару, приготуванням пиріжків, пригощанням гостей і таке інше"^{xxii}. Доречі, вживання спиртних напоїв каралось негайним виключенням та вигнанням з медресе.

За злісне порушення правил внутрішнього розпорядку, незадовільну поведінку і погані успіхи в навчанні на сохтів накладали попередження, залишення на хлібі та воді й навіть замкнення в карцер. Якщо сохта не бажав виправитись, на нього накладались більш дієві покарання аж до виключення з медресе. Після трьох виправних покарань сохта виключався з медресе назавжди. В цьому випадку з виключеного вимагались всі витрати, що були зроблені за час його утримання в медресе.

Сторонні особи на територію медресе не допускались. Батьки і родичі сохтів могли бачитись у визначений час, в спеціально відведеній для цього кімнаті — дертдуварі. Всі інші, хто бажав бачити того чи іншого сохту, повинні були звернутись за дозволом до мудерріса або наглядача.

У сохтів виховувалось почуття взаємоповаги. Молодші за курсом повинні були бути шанобливими до старших. Не припускались ображення не тільки дією, але і словом. Всі проблеми, непорозуміння і суперечки розв'язувались мудеррісом, а при його відсутності – наглядачем. В обов'язки останнього входило спостереження за внутрішнім порядком в медресе і ходом навчання сохт^{xxiii}.

На початку 60-х років ХІХ ст. педагогічні кола Таврійської губернії намагались реформувати систему навчання в кримських медресе і, в першу чергу, в Зінджерлі-медресе. Але тільки на початку ХХ ст. в типографії І.Гаспринського за офіційним розпорядженням Таврійського магометанського духовного правління (ТМДП) була надрукована виважена "Програма і загальні правила для Кримських медресе". Без сумніву, цей документ був укладений при безпосередньому та наявному впливі статуту Зінджерлі-медресе.

Згідно з цією програмою будівлі всіх кримських медресе повинні були відповідати санітарно-гігієнічним нормам. Про їх відомість та важливість свідчить той факт, що вони записані першим пунктом в цьому документі.

Вищим керівником цього навчального закладу залишався мудерріс. Але його призначення і усунення тепер вже залежало не від парафії, де було розташоване медресе, а від рішення ТМДП. Крім мудерріса, ТМДП призначало необхідну кількість помічників. Викладацький склад медресе призначався на конкурсно-екзаменаційних засадах і ухвалювався ТМДП. Рада медресе, куди входили мудерріс, його помічники і викладачі, мала право призначати наглядача. Його обов'язки окреслювались в окремій програмі, що укладалась радою мудерріса.

Установлювались правила прийому та життя громади сохтів. Віковий ценз прийому учнів в медресе відповідав 12 рокам. Абітурієнт повинен був мати свідоцтво про закінчення мусульманської школи першого ступеня – мектебе.

Бажаючі стати сохтами, не повинні страждати якимись заразливими хронічними хворобами. Абітурієнт, який відповідав всім цим вимогам, приймався в медресе без вступних екзаменів.

Суворо регламентувався і внутрішній порядок в медресе. У визначений, встановлений керівництвом час здійснювався підйом та відбій сохтів. В обов'язки їм призначалось щоденне виконання намазу в мечеті медресе. Вони повинні були акуратно відвідувати заняття, уроки, лекції. Заборонялось без дозволу мудерріса або наглядача відлучатись за межі медресе.

Декільком сохтам виділялась окрема ода. В ній мудеррісом призначався один старший – біюк. У його обов'язки входив нагляд за приготуванням учнями своїх завдань і за внутрішнім порядком. У випадку якогось

порушення біюк повинен був негайно доповісти про те, що сталось своєму начальству – мудеррісу, його помічникам або наглядачеві.

Сохтам однієї оди дозволялось відвідувати своїх товаришів з інших кімнат тільки у справах. Той, хто прийшов, не мав права залишатись там "після закінчення справи"^{xxiv}. Розмовляти між собою сохти зобов'язані ввічливо, і, по можливості, тихо. Молодші повинні ставитись до старших шанобливо. Між собою їм заборонялось вживати будь які образливі, а тим більше лайливі слова. Це суворо каралось. Не дозволялось галасувати, сперечатись і сваритись. Суворо заборонялось не тільки вживати, але й приносити на територію медресе алкогольні напої. Той, хто завинив, розбирався на раді мудерріса з викладацьким персоналом медресе і або піддавався відповідному покаранню, або виганявся зі стін цього навчального закладу^{xxv}.

Програмою передбачалось створення та обладнання загальної для всього медресе кухні. Звідти кожній оді окремо видавалась їжа.

Проаналізувавши ті пункти статуту Зінджерлі-медресе та програму і загальні правила для кримських медресе, що торкались структури професорсько-викладацького складу, побуту сохтів, внутрішнього розпорядку медресе, треба зробити певні висновки. Поступово наприкінці XIX ст. кримськотатарські медресе реформувались. Необхідність цього усвідомлювалась передовими діячами національної освіти кримських татар, яким був Аджи-Абібулла ефенді. Він став на чолі реформування Зінджерлі-медресе, що призвело на початку XX ст. до загальної реформи всіх існуючих навчальних закладів цього типу. При їх реформуванні збереглись багато з принципів, що мали традиційний характер. Однак час вимагав суттєвих змін, що відповідали новій епосі. Однією з найпомітніших новацій стало перепідпорядкування питань призначення та зміщення адміністрації з відання місцевих парафій, де розташовувалось медресе, керівництву ТМДП, себто єдиному центральному органу. Встановлювались загальні правила внутрішнього розпорядку для всіх кримських медресе.

Методи навчання в медресе були традиційними, часом консервативними і схоластичними. В них використовувались принципи навчання, що були схожі з тьюторськими. Зазвичай мудерріс займався з однією групою старших сохтів. Тим часом, всі інші групи сохтів у своїх одах навчались під наглядом біюків. "Біюк зазвичай сідав посеред оди, а перед ним на повстинах лежать сохти і читають", – писав один з діячів народної освіти Таврійської губернії^{xxvi}. Біюк наглядав за дисципліною, з'ясовував важкі місця та виправляв помилки молодших сохтів.

Традиційно всіх курсів в медресе було близько 7. Правда, закінчували їх не всі. Спочатку вивчалась арабська мова, її граматики. У першу чергу сохти починали з вивчення самого легкого арабського дієслова "насара" (допоміг). Це пояснюється тим, що в ньому зустрічається одна і та сама голосна буква і корінна приголосна не змінюється в флексіях. Цьому дієслову присвячувався цілий однойменний курс. Далі йшло більш складне дієслово "аліма" (знав). У ньому вже дві різні голосні. Після цього сохти розпочинали вивчення інших дієслів. Кожне з них є розділом або главою курсу етимології "Ільм Ульсарор". Після цього вивчався синтаксис, "Ільм-ульнаху", логіка "Ільм-ульмантик", три частини риторики: "Ільм-ульбеян", "Ільм-Ульбеьдса", "Ільм-ульмаанні". Далі починалось найдокладніше вивчення Корану, часто з розлогими коментарями і за допомогою "Тафсіра". А потім – правила шаріату і норми мусульманської юриспруденції "Ільм-уль-фікх".

Проте, деякі сучасники зазначали, що сохти готуються "вельми послідовно і навіть певно раціонально, починаючи з вивчення речовини своїх священних книг, себто з граматики арабської мови, і переходили поступово до вивчення будови мовлення і різних способів висловлювання думки цією мовою"^{xxvii}. Однак на практиці, сохти відчували великі труднощі в навчанні. Ті, що перевіряли медресе, зазначали, що протягом перших 3-х – 4-х курсів сохти геть нічого не розуміли арабською. Всі доступні їм посібники існували арабською, незрозумілою їм мовою. Усе треба було вивчати напам'ять. Іноді, правда, дещо їм міг пояснити біюк або мудерріс, але в об'ємі дуже невеликому для розуміння. Навчання проходило, як твердили спеціалісти, що знали ситуацію, "в катехізисній формі"^{xxviii}. Викладач питав заздалегідь визначене питання, а учень відповідав йому те, що вивчив і рідко розумів те, що сказав. Правила граматики і синтаксису, хитросплетення логіки, приклади риторики – все завчалось напам'ять і відповідалось слово в слово, буква в букву. Зубріж та схоластика, звичайно, не сприяли формуванню творчих особистостей. Тільки на старших курсах морок нерозуміння міг частково розвіятися. Знедолені сохти починали розуміти в самих загальних рисах сенс всього того, що вони вчили протягом багатьох років.

Однією з причин таких труднощів у навчанні можна назвати те, що методика і дидактика давньомусульманських медресе складалась для арабських учнів. Без змін, з релігійним благоговінням вони були перенесені на тюркський, досить відмінний мовний ґрунт і, коли вихолостились, стали досить відчутним гальмом в розвитку національної освіти кримських татар. На початку 80-х років XIX ст. І.Гаспринський писав, що метод викладання в медресе Крима: "утовкмачування і зубріння, зубріння і втовкмачування"^{xxix}. Трохи раніше директор народних училищ Таврійської губернії Є.Л.Марков писав: "Не дивно, якщо юнацькі вразливі роки, що протекли в забиванні голови всім, що є для неї неперетравним, закінчуються досконалим розумовим отупінням, несправедливо змушує багатьох зневірится в змозі татарської раси до європейської освіти"^{xxx}.

Заняття в медресе було щоденним і семигодинним. В обов'язок мудерріса входила необхідність перевіряти після лекцій наскільки його зрозуміли слухачі. У випадку необхідності він повинен був дати додаткові пояснення. Особисто мудерріс був зобов'язаний перевіряти і виправляти письмові роботи і переклади сохтів^{xxxi}.

"Програма і загальні правила для кримських медресе" передбачали, що у всіх медресе повинен бути один спосіб навчання за програмою, що схвалена ТМДП. Дисципліни, що викладались в кримських медресе, повинні бути ґрунтовно засвоєні сохтами. Особливу увагу інспекції до керівництва медресе мало бути звернуто на те, аби учні вдосконалювались в арабській мові. Згідно з цим документом викладач повинен намагатись протягом

урока питати кожного сохта про матеріал, що вже пройшли. Законодавчо затверджувалась і тьюторська система навчання: "ввести в медресе такий порядок, аби учні між собою тлумачили б один іншому уроки"^{xxxii}.

Кримським медресе рекомендувалось запровадити міністерський або земський клас для викладання сохтам, що досягли курсу логіки, російської мови^{xxxiii}.

Якихось екзаменальних заходів в медресе традиційно не було. Викладач сам знав, хто здібний і може йти далі. Однак, не без впливу російських навчальних закладів і нововведень, в прогресивних арабських і турецьких медресе деякі мудерріси ризикували проводити екзамени. Спираючись на статтю І.Гаспринського "Зінджерлі медресе імтіхан" відомий український сходознавець А.Ю.Кримський розповів про екзамени, що відбулись там у 1904 році. В примітці до своєї статті про освіту тюркських народів Росії А.Ю.Кримський писав: "З приводу цих буцімто екзаменів Гаспринський каже, що краще б було назвати їх не екзаменами, а "пілаводними зібраннями" (пілав меджлісі), так як учнів ніхто і не екзаменує, а просто вчителі, запрошені гості збираються для того, аби поїсти баранини з рисом (пілав) і для виду щось спитати деяких "сохт" (учнів), а після розпускають учнів на канікули до самого жовтня"^{xxxiv}.

У березні 1895 року помер реформатор Зінджерлі-медресе Аджи-Абібулла ефенді. Очевидно, темп реформування цього навчального закладу сповільнився. Зі смертю видатного кримського улема, що бажав, "аби народ не обмежувався одними духовними знаннями"^{xxxv}, поступово приходили в занепад його пропозиції з реформування медресе, приведення його в відповідність із загальноновизнаними нормами для навчальних закладів у інших народів і деградували перші паростки світської освіти другого ступеня.

Сам Аджи-Абібулла ефенді планував проводити екзамени наступним чином. Щорічні екзамени повинні проводитись у червні в зібранні вчених-улемів і викладачів медресе. "Екзамени проводились за запитальними пунктами, що відповідали щорічному курсу кожного класу і відділення. Для отримання оцінки "знає" треба добре відповісти на більшу половину питань, що були задані" – сповіщає 24 пункт Уставу медресе^{xxxvi}. Всього оцінок було три: "Пек більдї" – добре знає, "Більдї" – знає і "Більмедї" – не знає. При отриманні двох перших оцінок сохта переводиться на наступний курс навчання. У випадку отримання оцінки "Більмедї" залишається на своєму курсі ще на один рік. Той, хто залишився двічі на одному курсі у випадку неуспіху в навчанні, може залишитись на третій рік. Цього разу сохта не одержував утримання від вакуфа і сам ніс витрати за своє навчання. Більше трьох років навчання на одному курсі в Зінджерлі-медресе вчитись заборонялось. Такий сохта виключався.

Реформа методики навчання і дидактики, що була введена Аджи-Абібуллою ефенді в Зінджерлі-медресе, передбачала декілька суттєвих моментів. Увесь курс навчання в цьому медресе був розрахований на десять років. Відповідно до 25 пункту Статуту: "В повний курс Зінджерлі-медресе входять наступні предмети: турецька й арабська граматики, каліграфія, арифметика, наука про мораль, логіка, наука про складання віршів, мусульманське право, богослов'я, вивчення сунни і Корану", причому сохти, що випускались, повинні вповні знати мови і писемність арабську, турецьку і російську (коли остання ввійде в курс навчання)^{xxxvii}.

Для порівняння треба зазначити, що пам'ять мусульман хоч і якимось ідеалізувала давньоарабські медресе, але зберегла усвідомлення їх авторитетності, й вона була освячена віковими традиціями. Маючи це на увазі, І.Гаспринський писав: "Був час, і про це неясно знають майже всі письменні мусульмани, в меншій мірі 50-60% їх, – коли мусульмани вчилися в своїх медресе - ільмі-тибіє (медицина), ільмі-ікмєт (фізика), ільмі-кім'я (хімія), ільмі-набадат (ботаніка), ільмі-нуджум (астрономія), ільмі-ескдесе (геометрія), і ін (...) були медресе з 20—30-ма професорами (мудерріси, муальміми), що викладали різні умоглядні і складні науки. Програма ж нинішнього татарського медресе – арабська книжна мова, теологія і схоластика"^{xxxviii}. Цей вислів І.Гаспринського начебто підтверджує данні, що наведені в статті директора народних училищ Таврійської губернії Є.Л.Маркова. В 60-х роках XIX століття в Кримських медресе викладались етимологія і синтаксис арабської мови, логіка (за арабськими коментарями), три курси риторики; Коран, мусульманське духовне і світське право-фіхх і шаріат настільки, наскільки воно не суперечить загальноросійському законодавству^{xxxix}. Іноді в них вивчалась арифметика і перська мова.

Насамкінець в надрукованій на початку XX ст. "Програмі і загальних правилах для Кримських медресе" установлювалась точна мінімальна кількість предметів. Вони зазначені в 16 пункті: "Етимологія, синтаксис, мораль, перська граматики, мусульманська юриспруденція, різноманітні посібники для викладання наук,, догмати релігії, вислови Пророка, тлумачення Корану, мусульманська філософія, естетика"^{xl}.

Реформатором-мудеррісом Зінджерлі-медресе Аджи-Абібуллою ефенді була відроджена традиція створення при цих навчальних закладах бібліотек (кітапхане), що зникли за багато років. Як уже зазначалось, один з наглядачів призначався на посаду завідуючого книгосховищем, (мудерріс виділив з вакуфних коштів окрему статтю витрат, що планувалась на закупку літератури для бібліотеки медресе). Розуміючи нагальну потребу будь-якого навчального закладу в книжковому фонді, Аджи-Абібулла ефенді пожертвував Зінджерлі-медресе своє особисте зібрання книг, що стало фундаментом бібліотеки. В ній існував спеціальний опис літератури, що зберігалась – каталог. Книжковий фонд бібліотеки Зінджерлі-медресе, згідно з 33 пунктом розробленого Аджи-Абібуллою ефенді Статуту повинен формуватись з трьох джерел. По-перше, це його особиста пожертва; по-друге, за рахунок вакуфа і по-третє, подарунки осіб, що співчували народній освіті^{xli}.

Справу створення бібліотеки активно підтримав видатний просвітитель кримських татар І.Гаспринський. Він розділяв багато ідей і думок мудерріса-перетворювача й був з ним у дружніх стосунках. І.Гаспринський визнавав цю справу корисною для всієї мусульманської громади, тому сподівався, що знайдеться багато добрих людей, які вишлють для бібліотеки книги й рукописи. Редактор бахчисарайської газети обіцяв усім письменникам і видавцям, що прізвища жертводавців і коротка рецензія про саму книгу будуть розташовуватись на шпальтах "Переводчика-Герджимана". Зі свого боку він передав в бібліотеку

Зінджерлі-медресе 25 книжок "як маленький дарунок нашої редакції"^{xlii}.

Багато книжок, брошур, рукописних творів, що приходили в газету "Переводчик-Терджиман" для рецензування або реклами, передавались І.Гаспринським у фонд бібліотеки Зінджерлі-медресе. Це суттєво збільшувало кількість і асортимент книжкового зібрання, покращувало його друкованими виданнями і знайомило викладачів і сохтів з новинками літератури, які створювались і друкувались східними мовами. В реальності книгам бібліотеки Зінджерлі-медресе користувались не тільки учні і викладачі, а й окремі освічені бахчисарайці. На це наштотує заборона мударрісом видавати книжки додому. Тому не виключено, що бібліотека медресе була культурним центром в духовному житті міста.

У період революційних подій, що відбувались в Криму, медресе Бахчисарая опинились у центрі уваги національного уряду кримських татар – Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого Комітету. В місті утворювались нові навчальні заклади вищого типу і суттєво перетворювалась стародавня духовна академія Зінджерлі-медресе. Остання, як писав У.Боданинський в газеті "Голос татар", була перетворена "на нових початках"^{xliii}. 8 листопада 1917 року в будівлі Зінджерлі медресе урочисто був відкритий "Інститут Менглі-Гірея". Він придбав статус національного навчального закладу з світським та духовним відділеннями і був реформований за європейськими зразками.

В авангарді реформування всього комплексу функціонування цього типу навчальних закладів йшло Зінджерлі-медресе, що очолювалось мударрісом Аджи-Абібуллою ефенді. Він і деякі його однодумці дійшли висновку про нагальну необхідність докорінного реформування системи народної освіти кримських татар і медресе зокрема. Реформатори намагались зберегти всі ті традиції, що залишились ще прогресивними, і відмовились від тих, що деградували і служили гальмом у розвитку духовно-національної освіти татар Криму. Запропонований Аджи-Абібуллою ефенді в 1890 році селеф для Зінджерлі-медресе, прислужився для реформи всіх кримських медресе. На початку ХХ ст. ТМДП розробило особливу "програму", що уніфікувала внутрішнє життя, систему навчання, предмети вивчення і т.і. Це дозволило зробити медресе Криму певні кроки вперед. Медресе йшли назустріч до перетворення їх в вищі навчальні заклади. Такими їх бачили подвижники народної освіти кримських татар І.Гаспринський, Аджи-Абібулла ефенді, І.Муфтїзаде, Р.Медїєв і деякі інші. Для цього багато хто з них на початку ХХ ст. пропонували підвищити статус кримських медресе до рівня вищих учбових закладів, а до другого — мектебе-руштїє. Останні мали перетворитись в середні навчальні заклади. Таким чином, медресе Криму повинні були стати на чолі всієї системи національної освіти кримських татар^{xliv}.

Для конфесійних навчальних закладів кримських татар ХІХ початку ХХ ст. характерна головна мета, що домінувала над всіма іншими. Вона полягала, насамперед, в суворо конфесійній освіті. Етнічна сторона грала допоміжну підпорядковану роль. У цьому випадку в мектебе і медресе Таврійської губернії готували "мусульманських космополітів", що звичайно вступало в протиріччя з національним навчанням. Ця ситуація, зрозуміло, призвела до деградації всієї системи конфесійної освіти^{xlv}. В свою чергу в кримськотатарського народу відчувалась нагальна потреба радикальних і термінових реформ.

ⁱ Цю оповідь ми наводимо в перекладі С.М. Червонної з німецької за кн: Kirimal E. Der Nationalkampf der Kirimturken.– Emsdetten, 1952.– S.XIX. Червонная С.М. Искусство татарского Крыма.– М.: Б. и., 1995.– С.127.

ⁱⁱ Зінджерлі-медресе// Переводчик-Терджиман.– 1890, 18 февраля.– № 6.

ⁱⁱⁱ Ганкевич В.Ю. Национальный университет или больница для душевнобольных. Очерк истории Зинджерли медресе// Голос Крыма.– 1997, 11 апреля.

^{iv} Марков Е.Л. Материалы по вопросу об образовании крымских татар, извлеченные из дел Таврической дирекции училищ и других местных источников, директором Таврических училищ Марковым// В кн.: Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев.– СПб. тип. т-ва "Общественная польза", 1869.– С. 107

^v Там же.

^{vi} Медресе Зинджерли// Переводчик-Терджиман.– 1885, 7 октября.

^{vii} Зинджерли-медресе// Переводчик-Терджиман.– 1890, 18 февраля.

^{viii} Школьный вопрос в русском мусульманстве// Мир ислама.– 1913.– Т. II, вып. IX Медресе (Продолжение) в Таврические медресе.– С. 581.

^{ix} Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. (Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века).– Симферополь: Таврия, 1998.– С.38.

^x Ганкевич В.Ю. Национальный университет или больница для душевнобольных. Очерк истории Зинджерли медресе// Голос Крыма.– 1997, 11 апреля.

^{xi} Медресе Зинджерли// Переводчик-Терджиман.– 1885, 7 октября.

^{xii} Там же.

^{xiii} ЦДААРК, ф. 100, оп. 1, спр. 1863, арк. 13.

^{xiv} Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. (Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века).– Симферополь: Таврия, 1998.– С.39.

^{xv} Там же, арк. 13 (зв).

^{xvi} Медресе Зинджерли и его порядки// Переводчик-Терджиман.– 1890, 6 ноября.

^{xvii} На днях начальник губернии посетил Бахчисарай// Переводчик-Терджиман.– 1892, 13 марта.

^{xviii} Медресе Зинджерли// Переводчик-Терджиман.– 1885, 7 октября.

-
- xix Медресе в прошедшем и будущем// Переводчик-Терджиман.– 1895, 7 января.
- xx ЦДААРК, ф. 27, оп. 3, спр. 143 а, арк. 21 (зв).
- xxi Медресе Зинджерли и его порядок// Переводчик-Терджиман.– 1890, 6 ноября.
- xxii Зынджерлы медресе// Переводчик-Терджиман.– 1890, 19 февраля.
- xxiii РДІА, ф. 821, оп. 133, спр. 466, арк. 380–380 (зв).
- xxiv РДІА, ф. 821, оп. 133, спр. 466, арк. 380–380 (зв).
- xxv Там же.
- xxvi Марков Е.Л. Указ. соч.– С. 109.
- xxvii Там же.– С. 110.
- xxviii Там же.
- xxix Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина.– Симферополь: Изд. тип. Спиро, 1881.– С. 40.
- xxx Марков Е.Л. Указ. соч.– С. 111.
- xxxi Медресе Зинджерли и его порядки// Переводчик-Терджиман.– 1890, 6 ноября.
- xxxii РДІА ф. 821, оп. 133, спр. 466, арк. 380–380 (зв).
- xxxiii Там же.
- xxxiv Крымский А.Е. Школа, образование и литература у российских мусульман// Этнографическое обозрение.– 1905.– Т. LXIII.– С. 15, прим. 1.
- xxxv Аджі Абибулла-эфенди (некролог)//Переводчик-Терджиман.– 1895, 26 марта.
- xxxvi Медресе Зинджерли и его порядки//Переводчик-Терджиман.– 1890, 6 ноября.
- xxxvii Там же.
- xxxviii Гаспринский И. Указ. соч.– С.39–40.
- xxxix Марков Е.Л. Указ. соч.– С.110; Медресе в прошедшем и будущем// Переводчик-Терджиман.– 1895, 7 января.
- xl РДІА, ф. 821, оп. 133, спр. 466, арк. 380–380 (зв).
- xli Медресе Зинджерли и его порядки// Переводчик-Терджиман.– 1890, 6 ноября
- xlii Библиотека// Переводчик-Терджиман.–1890, 29 июля.
- xliii Ефимов А.В. Малоизвестные материалы по истории Бахчисарайского музея/ В кн.: Проблемы истории и археологии Крыма. Сб. науч.трудов БГИКЗ.– Симферополь: Таврия, 1994.– С.223 –224.
- xliv Ганкевич В.Ю. Национальный университет или больница для душевнобольных. Очерк истории Зинджерли медресе// Голос Крыма.– 1997, 11 апреля.
- xlv Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. (Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века).– Симферополь: Таврия, 1998.– С.50.